

Српска војничка етика

Божидар Јововић

У чланку се говори о српској војничкој етици у разним облицима исказивања националне културе. Етика, као дио човјековог моралног бића, првенствено се разматра у војничком позиву. Истражује се њено поријекло у српској националној култури, у народној филозофији, поетском узлету и моралном одређењу српског војника. Мада етички домети српског етноса нису мјерљиви само у војничком позиву, историјски услови су допринијели да се посебно уобличи управо на том простору. Мноштво примјера указује на Србина као ратника који се с поштовањем и човјечношћу супротставља противнику на бојном пољу. Србин у рату није само пуки убица, већ борац, који убија ради одбране и опстанка на својој земљи. Бројни примјери показују да су српског војника непријатељи цијенили и као борца и као човјека.

Сви значајнији српски војни теоретичари често су наглашавали у својим радовима значај војничке етике као једног од чинилаца духовне снаге војске. Међутим, та особина није могла да се формира у војничкој средини ако није постојала у народу као цивилизацијска и културна творевина друштва. Војничка етика се не може научити из уџбеника. Она се убира из духовне снаге народа и његове свијести о себи. И ратна вјештина је дио националног духа, садржаног у тековини цивилизације. Она је производ његова узлета као и све друге духовне вриједности уграђене у културној баштини. Велике војсковође су настајале у народима који су могли да породе и велике филозофе, књижевнике, математичаре и умјетнике. Прави војници су сматрали нечасним понашањем свако одступање од витешке борбе. За разлику од других надахнућа, војничка етика достиже свој највећи узлет часним војниковим падом на бојном пољу, који даје, тако, младом покољењу примјере достојанства смрти. Таква смрт је и пјесниково надахнуће, јер „ти гробови нису раке, већ колевке нових снага“.

Српска војничка етика је историјска и друштвена тековина, стасала на простору вјековног ратишта. Стална борба за опстанак и одбрану националног бића узгојила је витешки дух, па је веће задовољство гинути за идеале, него убијати друге. У таквој „андромахији“ нема

освајачке незаситости или нетрпељивости; она је оплемењена хришћанском етиком жртве: „на гробљу ће изнићи цвијеће / за далеко неко покољење“. Непрестани подстицај српске војничке етике је у агонистичком духу, у сталном провјеравању генерација, које, питајући се, опомињу: „да ли ће слобода умети да пева, као што су сужњи певали о њој“.

Траговима српске војничке етике

Пишући своје знаменито дјело *О рату*, Карл фон Клаузевиц је навео како су војске културнијих народа мање свирепе у рату од примитивних. „Што ратови образованих народа нису тако свирепи и што мање уништавају од ратова необразованих народа, разлог је у друштвеној образованости, како у самим државама тако и у њиховим узајамним односима“.¹ Међутим, потомци војничког генија Клаузевица протутњали су преко српских крајева у два свјетска рата и оно што је о њиховом „нашествију“ остало записано, пером и сликом, запрепастило је цивилизовани свијет. Ту војску образованих народа, Аустријанаца и Мађара, назвао је француски новинар и књижевник Анри Барби „војском разбојника“ (*l'armée d'assassins*), будући да је и сам био свједок њихова „просвјеђивања“. Између осталог, о војничкој етици тих „цивилизованих просвјетитеља“ написао је: „Већи дио жена, од старица до дјевојчица, биле су затворене у једној кафани, која је ускоро постала позорница свирепих сцена. Мајке, младе жене, дјевојке, до дјевојчица од једва десет година, биле су силоване. Оне које су се опирале, или мајке које су тражиле милост за своје кћери и покушавале да их заштите, биле су премлаћене ударцима песница, ногу и кундака“.²

Занимљиво је колика је заборавност те исте просвијећене Европе, која Србе још назива дивљацима и примитивцима, као да не зна за наредбу аустријског генерала Хорстштајна из Првог свјетског рата, која је дијељена његовим војницима уочи напада на Краљевину Србију.

Српска војничка етика има дубоке коријене у српској националној култури. Настала је као посљедица односа према противнику, осим онога што је основни војнички задатак – огледања на бојном пољу. Будући да су српски владари у војску доводили и најмнике, који су се у рату бавили и пљачком, од свега тога била је заштићена духовна култура противника. Као поуздано свједочанство о томе да је српска феудална војска, било да је баштиничка, пронијарска или најмничка (страна), морала поштовати противника светилишта у рату недвосмислено говори *Душанов законик*. У члану 130. једино се говори о томе и мора да је уливала страхопоштовање цара одредба о којој се није могло расправљати: „Црков кто обори на војсце да се убије или обеси“.³ И сама пљачка, тада сасвим обична појава у ратним походима, била је

¹ Карл фон Клаузевиц, *О рату*, Београд, 1951, стр. 42.

² Henry Barby, *Avec l'armée serbe. De l'ultimatum autrichien à l'invasion de la Serbie*, Paris, 1918, стр. 111 (прев. Б.Ј.).

³ Стојан Новаковић, *Законик Стефана Душана цара српског, 1349. и 1354*, Београд, 1898.

доведена у законске оквире, што се види из члана 116: „А што најде у туђој земљи на војсце да веде и несе пред цара или војводу“. Та традиција је настављена и у Карађорђевој устанку: дио плијена припадао је ономе ко га је задобио, а дио је раздавао заповједник, односно Вожд. „Приликом заузећа Београда“, прича Леополд Ранке, „држао се Карађорђе тако строго забране пљачкања да је наредио да се погубе два непослушника и да се делови њихових тела извешају на градским капијама“.⁴ За пљачку у војсци предвиђале су се строге казне и у каснијем српском војном законодавству. У *Војено судском законнику* из времена кнеза Михаила такође су предвиђене оштре казне за војнике који се за вријеме рата ухвате у пљачки. У члану 159. тога законика пише веома кратко: „Пљачка казниће се робијом или заточењем од 2 до 5 година.“⁵

Мада је пљачка била уобичајен поступак на непријатељевој територији, у Карађорђевој криминалној закону⁶ прописане су веома строге казне за војнике који би се усудили да дирају у српску имовину. Вожду је било добро познато колико је сељак морао да издваја за војску, па је његову имовину законом заштитио. „Чл. 25. Сваки старешина својој војсци да изда заповести у српску стоку или какву рушадину (рубље, одјећа – прим. Б.Ј.) за живот свој не дирати, но гди је баш нужда, да је војска гладна, то капетану војске да се пријави, капетан војводи, и по том војвода да заиште од оближњих села, нека покупе и нека за новце донесу и у војсци продају. А што би села на војводино искање дала, то војвода да потпише колико је примио, да се може рачун дати после. Који би се војник усудио сам собом учинити и туђе марвинче убити, тај да плати двоструко и 25 штапа прими. А у кога би се рушадина нашла туђа, тај шибу кроз 300 момака (да трчи) три пута, *зато што је свог брата хар’о*“ (подв. Б.Ј.).⁷

Према српским војним законима веома је оштро кажњаван сваки поступак у којем би се обешћашћивао углед официра. Примање или давање мита нарочито су били на удару закона: „Сваки војник, ма од кога чина, или узме или захтева поклон или ма какву корист..., да се казни затвором до годину дана. Да се казни затвором од 2 до 5 година са деградацијом, кои прими мито или обећава мита“.⁸

Официрска част се нарочито цијенила на бојном пољу. Ту је официр показивао значај и величину свог позива, у којем се огледао ауторитет отаџбине. Овјеровитељ тога законика био је кнез Михаило, а о томе јасно говори члан 180: „Да се казни смрћу са деградацијом свакиј заповједник, кои се преда (капитулира) непријатељу или бунтовницима наоружаним, или преда које утврђено место пре него што је исцрпио сва одбранителна средства“.

⁴ Леополд Ранке, *Српска револуција*, Београд, 1965, стр. 92. О томе говори Ото Дубислав Пирх у књизи *Ратовање по Србији у години 1829*, Београд, 1983.

⁵ „Војин“, 1864.

⁶ „Подунавка“, 1844, бр. 3, 4, 5.

⁷ „Подунавка“, исто.

⁸ „Војин“, 1864, чл. 179.

Достојанство и част официра држава је чувала и у затвору. Мини-стар војни издао је „10. јунија 1864“ године *Правило поступка при вршењу затвора војничког*.⁹ Неки одјелци тога правила јасно указују на етичке принципе у српској војсци: иако су официри били осуђеници – у њихово се људско и професионално достојанство није дирало:

„1. У затвору официр је у соби одвојитој сам за себе, а само у оскудици локала могу два официра у једној соби једновременно затвор издржавати.

2. Соба се незакључава и нечува шиљбоком...

5. Официра у затвору послужује његов денчик (посилни – прим. Б.Ј.).

6. Официр затворен пушта се по 4 сата дневно на чист ваздух... кад небуде најхладније или најтоплије“.

Ако је официр био у таквом материјалном стању да је у затвору могао да живи боље него што су то правила дозвољавала, омогућиване су му и додатне погодности: „8. Осветлење и рану може официр имати о свом трошку; поред ране може имати, такође за своје паре, сатљик вина или пива, и 25 драма ракије о ручку и вечери, даље дуван и кафу колико устребује“. Међутим, ако осуђени официр не би могао из било којег разлога да себи омогући боље затворске услове, о томе је био дужан да се стара „гарнизонар“: „9. У случају, кад официр издржава затвор досуђени му, неби био у стању рану себи набављати, гарнизонар ће наредити, да му се о државном трошку издаје на ноћ по свећа за осветлење и рана у овом: оку леба на дан,¹⁰ у јутру чаша беле или црне каве, у подне супа говеђина и још једно јело (цушпајз или печење) а у вече једно јело; тако исто плаћаће и прање нуждне му преобуке..., а министар ће наређивати како ће се овај издатак од тога официра после наплатити“.¹¹

Наглашена брига о прехрани официра у затвору значила је бригу о њиховом здрављу, па је, без обзира на то да ли је било средстава или не, управа затвора била дужна да им осигура одговарајућу исхрану, а о томе да ли ће се то касније од њега наплатити бринуо је министар војни. Официр, дакле, макар био и на робији, морао је достојанствено живјети. Сматрало се да је он довољно кажњен смештајем у затвору, а све остало је требало да буде човјечно: „10. Официру у затвору слободно је читати и писати... 12. За време изласка на чист ваздух, главни дежурни наређује да се собе прочисте и провеју“.¹²

У ратничким временима српске историје, када су постављани темељи будуће државе, оштро је кажњавана малодушност на бојном пољу, чак и у обичног војника. У то нас упућује наведени Карађорђеви криминални закон, чији је садржај дјелимично сачуван.¹³ У члану 14. тога закона досуђује се тешка тјелесна казна малодушном и неустрајном

⁹ Исто, стр. 139.

¹⁰ Толико су добијали и војници на слободи.

¹¹ „Војин“, 1864, стр. 139. и даље.

¹² Исто.

¹³ „Подунавка“, 1844, бр. 3, 4, 5. Објављени су сачувани параграфи од 13 до 38.

војнику: „Чл. 14. који би се војник усудио при изгубљеној баталији за живота оружје из руку дати или бацити, без изговора да (трчи) шибу 6 пута кроз 600 момака“.

Колико се држало до официрске части и ауторитета види се из одговора потпуковника Јована Мишковића¹⁴ на питање неког старјешине из гарнизона унутар земље:

„Свима командама и војним надлештвима.

Један командант учинио је питање: ко има да изврши затвор одређен по уредби о војничкој дисциплини, над официром који је у месту становања најстарији чином.

За овакво извршење предложио је два могућа начина, или да у то место буде послат старији чин, који ће одређену казну извршити, или да онај коме је казна одређена, дође код веће претпостављене команде и тамо под заповешћу или надзором свог команданта затвор издржи. Али, и један и други начин има својих тешкоћа и незгода, јер:

Први је скопчан са трошковима, који би пали на терет државе, а то је и штетно и нецелисходно.

Други је штетан по кажњенога и доносио би му на овај начин двогубу казну.

Зато, да би се обоје ово избегло, а да казна затвора буде опет извршена на основима војничким, министар наређује следеће поступање:

Ако се деси да се најстаријем чину у једном месту од претпостављеног изрекче казна затвора, онда кажњеном саопштава се писменом заповешћу осуда и *оставља му се на част*, да затвор издржи у свом стану све онако као што наређују чланови: 101, 102 и 103. уредбе о војничкој дисциплини. Но у оваквом затвору додир са укућанима остаје непо ремећен а примање других лица по каквој неодољивој потреби *зависиће од оцене кажњеног, што му се оставља на сопствену одлуку*.

По издржавању затвора *сам кажњени известиће писмено старешину*, који га је казнио или преко ког му је заповест саопштена, *да је казну уредно издржао*.

Исту казну завешће по пропису у протокол кажњених официра и онај који је казну изрекао *и онај који је кажњен*.

Који није по пропису у свом стану затвор издржао а својим рапортом известио би претпостављеног старешину, да га је издржао, подлежаће казни, која је за официре одређена у оваквим случајевима по параграфу 176. вој. судског закона.

Овај пропис оставља се вој. властима на знање и управљање.

18. фебруара 1880.
у Београду

Министар војни
потпуковник
Јован Мишковић, с.р.“¹⁵

¹⁴ Јован Мишковић је био ђенерал, члан САНУ и њен председник.

¹⁵ „Ратник“, 1880, св. III и IV (март, април), стр. 222 (подвукао аутор).

У часописима „Војин“ и „Ратник“ објављени су бројни чланци у којима се официри упућују на образовање и културно понашање. Млада српска војска била је свјесна своје обавезе да се културном опхођењу мора учити од оних који у томе имају више искуства. Зато је уредништво „Ратника“ објавило биљешке једног руског официра о међусобном односу у пруској војсци тога времена: „... нарочито је забрањено звати у служби друкчије него 'Ви', *обраћајући се војницима*. Употреба 'Ти', у осталом *није никад дозвољена старијему спрам млађег*, па шта више и изван службе. *Официри веле 'Ви' својим посланим*. Наредници и подофицири тако исто пазе на то правило, па и онда, кад говоре мало вишим тоном. Најпосле, *сви официри и војници између себе*, па ма да једном пуку припадају, *говоре са 'Ви'*. 'Ти' употребљује се међу сродницима и нарочитим пријатељима, но ово само изван службе“.¹⁶

Власт у Србији за вријеме Карађорђа и, касније, Обреновића била је уједно и војничка и грађанска. Мада су постојали народни судови, Правитељствујући совјет сачињавале су војводе, које су се, првенствено, истакле на бојном пољу. Карађорђе је, објесивши свог јединог брата због нанесене увреде једној Српкињи, свима показао да неће дозвољавати самовољу и безаконје. Зато се у свим његовим правним актима и другим списима осјећа тежња ка правди, ка основној претпоставци војничке етике. Нарочито је био строг према онима који су требали да служе за примјер – старјешинама. Мада је у томе и претјеривао, по свој прилици се у оном хајдучком времену није ни могло другачије поступати. Непослушног су чекале строге казне и јавна разобличавања: „Старешина, било војни било грађански, мора бити правичан. Ако би се који усудио кому судити по атеру или по пизми или по кумству, или по пријатељству или по сродству или по миту, тај ће се пред целим народом изобличити за разоритеља правде народне, и онакав по чистој сведоџби лишиће се свога звања, а од кога би мито и глобу узео, срамотно пред народом вратити“.¹⁷

Колико је старо етичко трајање у српској култури види се из поређења наведеног Карађорђевог текста с чл. 5. Душановог законика „Јеште повелева царство ми: аште пише книгу царство ми или по срчбе или по љубви или по милости за некога, а онази книга разара законик, не по правде и по закону како пише законик, судије тузи книгу да не верују, т'кмо на суде и врше како је по правде“.

Иако је српски народ око петсто година живио у ропству, под утицајем њему стране цивилизације, културе и религије, осјећај средњовјековног законодавства некадашње државе био је све вријеме јасан и жив. Он се проноси кроз нашу народну епику и досеже до нових почетака српске националне државе. Душанов законик, ако се изузму свијест и обичаји онога времена и сада исказује изванредан смисао за правду који ни наше савремено законодавство није достигло. На примјер: „Члан 7. Да нест вол'н господин цар ни краљ ни госпожда царица

¹⁶ Исто, стр. 330.

¹⁷ Љубомир Ив. Јовић, *Језик закона*, Шабац, 1988, стр. 48.

никому узети баштине по силе, ни купити ни заменити, разве ако си кто сам пољуби“, или: „Члан 23. Сваке судије да суде по законуку право, како пише у законнику, а да не суде по страху царства ми“.¹⁸

Није чудно што се и сам непријатељ често понашао човјечно према српским војницима. То је, свакако, било на основу онога што је до њега допирало у причама о понашању српских војника. Познат је витешки поступак Макензенових војника, који су подигли надгробно обиљежје својим противницима – браниоцима Београда, и записали на њему: „Овде леже српски јунаци“. Није мање значајан ни поступак бугарског престолонаследника Батемберга. Он је тешко рањеног капетана Михаила Катанића, који је у боју преотео од Бугара српску заставу и био сав избоден мецима и бајонетима, медицински збринуо и опремио за Србију на лијечење.¹⁹

Српска војничка етика на ратној позорници

Ратиште је простор на којем се рађа и умире војничка етика. Захваљујући њој настају најузвишенији облици поштења и човјекољубља. Оскврнућем етике људско се поштење срозава у најмрачније дубине. Иако се на крвавој позорници рата немилосрдно убија противник, тај чин узимања туђег живота мора да има људску мјеру. Она се увијек заснивала на отвореном исказивању снаге и вјештине, па чак и лукавства, као знака мудрости и довитљивости. Оно чега се сви прави ратници згражавају јесте нечастан поступак према противнику већ онеспособљеном да се брани и према оном дијелу становништва које није у борби. Суворов је говорио за наше вријеме необичне ријечи војницима: да не помажу рањеницима, јер тиме омогућавају противнику да и њих убије. „За сакупљање рањеника“, напомињао је, „постоји посебно људство“. Али је говорио и да је grijех непотребно убијати.²⁰ Успоставити равнотежу духа и бити достојанствен и човјечан у тренуцима кад ти противник убија најбоље другове и најоданије војнике то је својеврсно „узашашће“ етике, као најузвишеније творевине духа. На тој основи је постављена и позната изрека Марка Миљанова: „Јунак чојку коња води“. Познати француски књижевник и ратни извјештач Анриј Барби, који је био непосредни свједок ратних збивања на нашим просторима, забиљежио је неколико незаборавних слика ратне збиље: присебности, јунаштва и алтруизма, али и крајњег нечовјештва према слабима.

Слика прва. У поворци су заједно жене, дјеца и рањеници. На крилу неке сељанке изгладњела дјевојчица тражи хљеба. Мајка нема шта да јој пружи, али нема ни храбрости да „малом бићу које пати каже окрутни одговор – нема“. У том тренутку „рањеник који јечи прекида њену тугу. Огромним напором ослања се на лакат, извлачи торбу испод

¹⁸ Стојан Новаковић, *Законик Стефана Душана цара српског 1349. и 1354.* Издао и објаснио Стојан Новаковић, у Биограду, 1870.

¹⁹ Михаило Катанић је од посљедица рањавања умро послјије годину дана.

²⁰ Драгомиров, *Учебник тактики*, С – Петербург, 1879, стр. 449.

главе, вади из ње остатак свог војничког хљеба и пружа га мајци: 'Узми. Дај дјечи'".²¹

Слика друга. За вријеме трагичног одступања српске војске и живља стари краљ Петар је на воловским колима, „а често чак и пјешке, давао најдивнији примјер вјечне енергије“. Вијест о његовом појављивању у првим рововима прострујила је „као вихор од чете до чете, од пука до пука, од армије до армије: Краљ је у рововима!“ Чим је стигао у ров узео је пушку једног погинулог војника и затражио 50 метака. Иако су од непријатељеве гранате погинула два војника, с његове лијеве и десне стране, наставио је да гађа, а на примједбу љекара да је то за њега превише, одговорио је: „Љекари више немају ријеч, него војници“.²²

Слика трећа. Са својом извиђачком јединицом мајор Коста Тодоровић је задавао грдне муке аустријској војсци око Сребренице. Али, једног дана срећа је напустила мајора. Његов одред је опкољен, његови људи су гинули један за другим и, на крају, и сам је пао у заробљеништво. Обливеденог крвљу донијели су га команданту аустријских јединица, неком Мађару. „На крају смо те се дочепали!“ викнуо је тај официр с изразитом пакошћу. Затим је наредио да се одмах спреми ломача и на њу су положили заробљеника. Коста Тодоровић, предосјећајући грозну смрт, храбро је изговорио српску химну. Када су ломачу потпалили и пламен га обавио, узвикнуо је: „Упркос ваших злочина, биће Велика Србија!“.²³

Слика четврта. Противник исказује дивљење према српском пуковнику Живојину Баџићу, који, иако тешко рањен, није хтио да се преда. На питање зачуђеног аустријског генерала зашто није то учинио, одговорио је: „Зато што се српски пуковник никада не предаје!“ Генерал је наредио да се предузме све како би му се спасио живот. Није било могуће, и три аустријска пука, под оружјем, испратила су његове посмртне остатке до гроба, на којем је аустријски генерал написао на њемачком: „Овдје почива пуковник Живојин Баџић, пуковник 13. српског пука, умро јуначки на Гукошу“. Писац наводи да би аустријски генерал могао бити фон Апел, бивши војни гувернер Босне.²⁴

Слика пета. Један српски официр распоређује групе заробљеника које треба упутити за Ваљево. У вези с тим давао је оружаном пратњи упутства, која је завршио слиједећом препоруком: „Поступајте према њима као да су Срби“.²⁵

Војничка етика у дјелима српских војних теоретичара

Прихватајући Наполеоново расуђивање да двије трећине војничке моћи припада духовној снази, а једна трећина материјалној, српски војни теоретичари су увијек наглашавали значај те поставке искусног војско-

²¹ Henry Barby, *L'épopée serbe. L'agonie d'un peuple*, 8e edit. Paris, Nancy, 1916. стр. 28 и 29.

²² Исто, стр. 66, 215 и 218.

²³ Henry Barby, *Avec l'armée serbe*, Paris, 1918, стр. 240 и 241.

²⁴ Henry Barby, исто, стр. 301 и 303.

²⁵ Исто, стр. 81.

вође. Почев од Матије Бана, стално су указивали на значај војничке етике у васпитању војске и њене спремности за жртве. Они су прихватили европску војничку етику, али су се ослањали и на своју традицију. Знали су за хајдучки обичај: кад се нађу двојица, треба знати који је харамбаша. Снага војске почивала је у покорности вођи; али је зато вођа морао да буде човјек изузетног карактера и поштења. Снага војске била је у њему. Морални лик официра био је мјерило војске, а војска државе.

Још крајем прве половине 19. вијека, први српски војни теоретичар, Матија Бан, скренуо је пажњу на значај војсковође. Он је то могао прочитати и у француској и шпанској литератури тога времена, али је више тражио узор у нашој народној традицији, нарочито у организацији хајдучких дружина: „Вођа мора познавати сваког четника, његове склоности и ћуд му, а сам му дјелом показивати одважност и оданост. Њему се ваља старати да се четници сасвим поуздају у способност његову... Вођа мора бити човјек сасвим одличан, који, обдарен потребитим кавкохама од природе, стараће се да иј развије, и да те усаврши...”²⁶

На официрски морал гледало се као на особиту одлику у војничкој служби. Знано је било да без поштеног нема ни способног официра. Та мисао се касније провлачила кроз читаву српску литературу о ратној вјештини. Она показује колико су српска војна литература и теорија биле повезане с европском ратном школом тога времена. „Сасвим је природно да јошт већма ваља пазити при избору официра. Ови морају бити познати у својој околици као поштени и храбри људи. Мотриће се навластито да се не употребе они официри који бише удаљени од службе због неваљалога владања; јер права бодрост оснива се увијек на моралности.”²⁷

Своје мишљење о понашању војске у рату Бан као да је преписао из Карађорђевих докумената: „Чете немају ништа саме узимати; храну ће ијм доносити саме општине у којима се налазе. Све што од ови приме, зато ће се Вође чета писмено задужити, а те задужице урачуниће се после у општинскиј порез.”²⁸ Као пример изразите војничке врлине издвојио је један догађај у вези с доласком цара Душана у Дубровник. Као владар познат по својој мудрости и одлучности на бојном пољу, цар није хтио да се служи подмуклим поступцима. Приликом ступања на тло Дубровачке Републике, један његов властелин савјетовао му је да извуче мач и, према тадашњем обичају, обиљежи дубровачко тло као своју земљу. „Цар одбије презриво тај предлог говорећи: недостојно би било мене и српског имена да на тај начин преварим славни град, који нас овако гостољубиво дочекује.”²⁹

Недуго послје појаве Банових теоријских радова *Наук ратни* и *Правила о четничкој војни* (оба су изишла 1848), појавила се у „Србским

²⁶ Матија Бан, *Правила о четничкој војни*, Београд, 1848, стр. 17 и 18.

²⁷ Исто, стр. 6.

²⁸ Исто, стр. 9.

²⁹ Матија Бан, *Моралне и политичке искрице из словенске историје*, Београд, 1888, стр. 36.

Новинама“ приступна бесједа младог српског официра који је тек дошао са школовања из иностранства, а која још увијек дјелује веома савремено и поучно: „Дух се војениј побуђује кад у једном војнству свакиј избегава ниски начин мишљења, користољубивост и свако подличјење и оговарање... Официр, који ниско и подло мисли, ние никако за официра, ма био најспособнији у занату своме... Само средством (посредством – прим. Б.Ј.) официра дејствује вожд на своје војнство, па кад је овај покварена срца, како ће племенит и прави војнички начин мишљења простак (прост, обичан војник – прим. Б.Ј.) присвојити моћи? Ми сви скупа треба на сваког појединог, а свакиј појединиј на све скупа да мотри, да се интриге, наклоност к сплеткама и улагивање – ови отрови сваког друштвеног живота – међу нама неугнезде, јер докле се год официрско тело (француска преведеница: *corps d'officiers* – прим. Б.Ј.) ма каквим средством против ови страстиј и овакви људиј ненаоружа, дотле се никад успеху војнства надати неможемо, чувство честитости и братске искрености мора бити најсветлије благо и прво правило сваког официра за сва његова делања; официр не сме ништа ни рећи ни учинити, од чега би стрепити и стидети се морао кад би у јавности дошао. Дух се војени оживљава најпосле осећањем потреба и нужности војства за државу живим чувствовањем себе самог и поносом свога рода и достоинства и истиним отечествољубијем..., јер ко у срцу свом право отечествољубије носи, тај је храбар и за сваку жртву способан“.³⁰

Српска ратничка врлина и способност западале су за око страним зналцима тих особина. Аустријски посматрачи војних прилика у Србији кнеза Милоша добро су запажали одлике српског војника. Њима није могла измаћи чињеница да су оне последице васпитања многих покољења. Занимљиво је да се те одлике наводе и за Словене у записима византијских и других историчара и хроничара.³¹ Тако извјесни Ђорђе Кестер обавјештава панчевачког (аустријског) бригадира Павла Чолића о способности српске војске, која, практично, тада није ни постојала, јер то није дозвољавала Турска (према хатишерифу од 5. маја 1830): „Србин је рођени пешак. Лак и окретан, храбар и издржљив, нишанција не може бити бољи, изврсна ока да види и погоди, изванредна дара да се сналази на терену, поготову ако терен добро познаје, ако је његов, – све то чини да Србин постаје прворазредни пешак и борац, способан да до максимума искористи сва преимућства која му дају и познавање терена, и ратничка искуства читавих генерација, и његове урођене личне способности да брзо схвата и савлађује тешкоће“ (подв. Б.Ј.).³² Слично је и запажање француског стручњака Иполита Мондена, који је долазио у Србију ради уређења војске по узору на француску: „И ја сам се поново уверио да српски народ има, како се то стално говори,

³⁰ „Српске Новине“, 1853, бр. 2, стр. 6 (беседа којом је потпоручник Јован Марковић започео своја предавања у Артиљеријској школи у Београду 1852. године).

³¹ Франсис Конт, *Словени*, Београд, 1989, стр. 108 и 109.

³² Радосав Марковић, *Војска и наоружање Србије кнеза Милоша*, Београд, 1957, стр. 167.

смиао за војску урођен (un goût inné pour les armes) и да поседује многе главне квалификације које су неопходне да се створи један ратнички народ“ (подв. Б.Ј.).³³

Да је у српском народу заиста војнички геније постоје многа свједочанства. Тако руски потпуковник, барон Дибич, који је боравио 1811. године међу Карађорђевићим устаницима, наводи да „у Сенату (тј. у Совјету, Б.Ј.) седе све сами талентима обдарени људи“.³⁴ То потврђује и честа појава изразито великих војничких талената. Довољно је рећи да међу устаничким вођама готово није било писмених људи. Неписмен је био и сам Вожд. Та је традиција настављена и касније. У рату против Мађара 1848. године истакао се војничком способношћу и ратном вјештином Стеван Петровић Книћанин, „који није имао никако посебно војно образовање... он је побеђивао у борби против мађарских трупа које су предводили неупоредиво ученији команданти... Успешним ратовањем против Мађара, Книћанин је давао конкретне доказе о војничким квалитетима народне војске и народних старешина“.³⁵ У Србији тога времена Книћанин је сматран херојем и добио је звање војводе, друго по реду, после Томе Вучића Перишића.³⁶

Етичка схватања у српској војсци налагала су понекад понашање старјешина које је било противно правилима у борби; „У царској бици приликом ослобођења Шапца, трећи будући војвода Петар Бојовић³⁷ је у својству команданта 1. армије, на положају код Јевремовца рањен у ногу. Али није напустио дужност...“³⁸ Био је то у 1. светском рату једини командант армије који се излагао опасности да буде рањен“.³⁹

Војнички морал и етику српске војске нагласио је и Јован Скерлић у скупштини Србије 19. априла 1914, критикујући окретање војске против народа у одбрани династичких интереса. Скренуо је пажњу на њену велику жртву у формирању и одбрани српске државе: „Војска према данашњем схватању, када није више династичка жандармерија него једна општа народна установа кроз коју мора да прође сваки, и која служи целу земљу, та војска, модернизована и демократизована, дала је српском народу Куманово, Битољ и Брегалницу. И таква војска у првом реду заслужна је за ове последње успехе. Признање има да припадне онима који су своју крв проливали и који су умели у току десет месеци чинити натчовечанске напоре. Порицати заслуге те војске, значи грешити се о свој народ“.⁴⁰

Српски војни теоретичари и војсковође непрестано су указивали на војнички морал и етику као духовну снагу војске. Они су знали да је

³³ Дара Вуксановић-Антић, *Стварање модерне српске војске*, Београд, 1993, стр. 60.

³⁴ Глас СКА XLVII, 1895. Наступна беседа академика ђенерала Јована Мишко-вића, *Српска војска и војевање за време устанка 1804–1815*, стр. 45.

³⁵ Дара Вуксановић-Антић, *исто*, стр. 18 и 19.

³⁶ То је било за династије Обреновића.

³⁷ Требало би да је четврти. Прије њега су били: Путник, Степановић и Мишић.

³⁸ Њега је, ипак, замијенио генерал Живојин Мишић, Н. Barby, *Avec l'armée serbe*, стр. 288.

³⁹ Дара Вуксановић-Антић, *исто*, стр. 152 и 153.

⁴⁰ Јован Скерлић, *Фелтони, скице и говори*, Београд, 1964, стр. 350.

развијање родољубља и свијести о народним коријенима војске огњиште вјечне ватре националног бића. У њеном одсјају треперили су ликови јунака и страдалника, „мученика светих и јунака који умиру ћутке на страшноме кољу“. Спознају војничке етике зналачки је исказивао војвода Живојин Р. Мишић. Он је српском војнику прилазио попут Суворова, који је тајну руског војника налазио у његовој једноставности појмова којима је одређивао свијет. Нарочито је указивао на човјечански однос официра према војсци. Захваљујући управо таквом поступању, Наполеонова војска је постизала величанствене успјехе, што је он више пута наглашавао. На истим принципима заснивали су се и успјеси српске устаничке војске; војводе су прве јуришале, а за њима остала војска. За харамбашу Стојана Чупића Леполод Ранке каже: „Чупић је потпуно владао својим људима. Био је толико близак с њима да је могао неке од њих извадити лулу из уста и продужити да је пуши“.⁴¹

Предложак војничке етике војвода Мишић није морао да тражи у страниј литератури. Није било потребно да чита *Науку* Суворовљеву да би схватио како „војник није разбојник“. Такву мисао могао је да нађе и код, иначе суровог ратника, Милоша Обреновића: „Сам Милош старао се да се са заробљеницима поступа лепо. Рањеницима су превијали ране и они су стављени на носила, здрави на коње, жене и деца, нетакнути, на кола и тако их је Милош све испратио за Ужице. Жене нису могле довољно да га се нахвале: 'Поступали су с нама као са мајкама и сестрама; вера која тако налаже мора бити права вера'“.⁴²

Војвода Мишић је, знајући све то, насловио једно поглавље своје *Стратегије* „Моралне особине војника и официра као војних старешина“. Знао је да војничка етика није само природна склоност, већ се мора дуго стицати. Зато је и поставио питање: „Какав треба да је наш српски официр, те да он одважно и с поуздањем поведе војску на крваво разбојиште, на поље *части и величине* народа свог?“ Знајући на чему је заснована снага великих европских држава, војвода је посредно упутио на важност војничке етике: „У свим модерним војскама, у војскама оних држава, које имају своје велике државне циљеве, своје националне тежње, и које уздижу високо свој народни понос, обраћа се највећа пажња и старање, да се официри што више и што јаче *умно обогате*, да се у њих образује *карактер и срце* јер је несумњиво, да су *ове две врсте образовања извор и свих других благородних и моралних врлина*. Само онај официр, који је јак умом и богат моралом, појмиће потпуно своју дужност у свему пространству њеном, и похитаће одважно на бојиште, да стане на браник своје отаџбине. Ћифта у мундиру официрском јест само официрска наказа, која не може ништа да учини ни за себе ни за отаџбину“.⁴³ То своје казивање војвода Мишић је могао наћи и у делу Клаузевица *О рату*, који је такође сматрао погрешним схватање „да се ваљаност војника састоји само у његовој храбрости и

⁴¹ Леополд Ранке, *исто*, стр. 84.

⁴² *Исто*, стр. 149. О том свједочи Пирх на стр. 25.

⁴³ Живојин Р. Мишић, *Стратегија*, Београд, 1907. стр. 113.

да није потребна нека ванредна духовна делатност и ваљаност, па да се постане оно што се зове добар војник“.⁴⁴ Величина жртве за домовину управо се огледа у њеном свјесном приношењу, а не у тјелесном губитку. Жртвовање у рату није пуко извршење наређења, већ свјесна предодређеност да се смрћу долази до побједе. У историји има примјера да су неки стари народи сматрали незамисливим живот без слободе. Отуда прича о древним Хистрима, који су искомадана тијела својих најближих бацали на запрепашћене Римљане кад више нису могли да издрже опсаду. Ранке описује сличан примјер у Милошевом устанку: „Милош се са својим момцима нашао готово сам пред толико надмоћнијим непријатељем. Већ се помишљало и на најгоре. *Неки су били решени да побију жене и децу и да као хајдуци иду у планине*“ (подв. Б.Ј.).⁴⁵

Васпитан у традицији наше народне епике, што се необично јасно осјећа у његовом стилу, војвода Мишић није заборавио ни примјере из националне историје и јуначке народне пјесме. Он с војничким достојанством упућује на ријечи које је изговорио „наш легендарни јунак из Крајине, наш нешколовани Хајдук Вељко: 'Главу дајем, Крајину не дајем'“. У њима је војвода видио врхунац моралног досега војничког држања – жртвовање за отаџбину. Зато је, мисли војвода Мишић, много важно овладати душом војника. Сматрао је великом грешком, ако официри сав свој рад „своде само на голо заповедање, онда је ту већ и крај утицају, њиховом на војнике“. Као велики војсковођа, који је битке добијао снагом свога генијалног духа, веома много је полагао на ону танану везу осјећаја између војника и старјешине. На тај начин је вјешт заповједник знао колико је његова војска јака у свакој прилици и колико од ње може тражити напора. Војвода Мишић је то предосјећао вјештином психолога и зато је умјешно улазио у фина ткања војничке душе, позната само даровитом војсковођи: „Главни командант мора да осјећа тугу своје војске. Од унутрашњих узбуђења војске до њега треба да допре толико, да он тиме не буде сувише узбуђен пролазним утисцима, али у томе треба да има поуздано осећање, што може у извесном тренутку да захтева од своје војске“.⁴⁶

Војвода Живојин Р. Мишић био је против сувопарног увјежбавања војника за напад и одбрану. Предвиђао је како ће се све то дешавати на бојишту, гдје владају духовне силе које нису познате „правилском“ приступу војницима. Зато је критиковао теоретичаре који мисле да у војном дјелу нема мјеста психолошким разматрањима: „То не стоји, но напротив, духовна снага човјечјег живота игра баш толику улогу у рату, да би био неопростиви грех, ако се у рату не би водило рачуна о мислима и осећањима која пламте у души војниковој, кад је он у заносу и вреви ратног окршаја. Познавање човјечје природе врло је важна а и тешка задаћа војсковођина, који се умногоме мора да ослања на људску

⁴⁴ Карл фон Клаузевиц, *исто*, стр. 78.

⁴⁵ Леополд Ранке, *исто*, стр. 145.

⁴⁶ Живојин Р. Мишић, *исто*, стр. 499.

природу и његову душу, ако жели да остане на висини свога позива и положаја“.⁴⁷ Можда је великог војсковођу на таква и слична размишљања потакао један његов младалачки гријех: као потпоручник ишамирао је војника и био кажњен три дана затвора 1882. године. У својим успоменама то је признао снагом кајања једног војводе.

Ратничка етика у српској епској поезији

С пропашћу српске феудалне државе нијесу нестали из народног памћења њена морална и етичка начела. Изгубљена стварност наставила је да живи у машти и сјећању. Из давнине су израђали древни јунаци као борци за правду, коју су погазили освајачи. Из преткосовског времена уздиже се у народној пјесми Марко Краљевић, који наставља духовни и ратнички отпор исказујући непокор српства. Ипак, народни пјевач је свјесно сачувао војничку хероику и етику као доказ о некадашњим думетима српске цивилизацијске тековине. У витешком одмјеравању снага часно је било признати надмоћ противника, а помоћ, ма чија била, схватана је као слабост у величини побједе. Још је у *Душановом законуку* забрањивана свака помоћ у одмјеравању снаге (чл. 131). Одважност се цијенила без обзира на то ко је посједовао, па у народној пјесми *Марко Краљевић и Муса Кесеџија* онај нижега рода неће да устукне пред господском величином, јер је агон врлина која не познаје и не признаје родовска и класна одређења. Није важно ко држи мач: цар, велможа или себар, важно је какво срце њиме управља. У тој пјесми је „краљевско височанство“ на висини витешког морала и војничке етике, исказујући њене основне принципе: „Срамота је двоје на једнога“, или: „Јаох мене до бога милога ће погубих од себе бољег“. Бојиште је било простор гдје су се истицали не само „руво и оружје“, снага или ратна вјештина већ и војничка част и достојанство.

Сличан је случај и у народној пјесми *Женидба краља Вукашина*, гдје смртно рањени војвода Момчило опрашта Вукашину жељу да се домогне његове жене, чак и своју смрт, остављајући му аманет да се ожени бољом женом, његовом сестром, која га неће погубити издајом као њега Вукосава. У подтексту те пјесме налази се вјечно проклетство издајника, његова немоћ да се узнесе над ситним задовољствима живота и да досегне духовну висину етике. На крају, као и Марко, Вукашин, јадикuje што је погубио бољег од себе.

Народна пјесма *Бановић Страхинја*, једна од најљепших поетских остварења на нашем језику, није испјевана да се укаже на женску невјеру. Она је споменик невиђеној снази јуначке етике, нечему много дубљем и много силнијем од јунаштва. Пјесник је провео јунака кроз погубне опасности и заплете, кроз искушења равна античким трагедијама, да би га, на крају, узвисио изнад људске свакодневице и ништавила, у простор моралног и етичког космоса.

⁴⁷ Исто, стр. 511.

Нису без разлога Французи у својој војној литератури бојно поље називали „пољем части“ – le champ d'honneur или le champ de (la) gloire „поље славе“. На њему се одмјеравало не само јунаштво и војничка снага већ и ратничка етика. Смрт је била много привлачнија од издајства или невјере. Изванредан примјер за то су стихови из пјесме *Цар Лазар и царица Милица*. У хомеровској слици одласка српске војске на Косово истичу се ријечи Бошка Југовића, који није хтио да остане и спаси се од сигурне смрти чак ни када је то цар одобравао. Одлазак младог ратника у погибију показује колико је скупа и вјечна цијена слободе. У односу на то – смрт је бескрајно ништавна. Изнад ње је страх од народног суда због издаје и срамота која може остати као порука покољењима.

Када је пропала држава остала је клетва као највећа и неоспорива обавеза јуначке етике. Њоме су се користили и Карађорђеви устаници као једином, али најсилнијом обавезом према заједничком прегалаштву. Запис те клетве оставио је Милан Ђ. Милићевић, биљежећи сјећање Петра Јокића, војводе из Првог устанка: „Ко издао, издало га тело; пожелео али не могао поћи; у кући му се не јављало ни старо ни младо; од руке му се све скаменило; у тору му овце не блејале; у обору краве не рикале. Да Бог да да се у сињи камен претвори, да се други на њега угледају; не био срећан ни дуговечан, нити лица Божијег икада видео“.⁴⁸ Таквим примјерима обилује наша народна епика. Страх од клетве је, у ствари, страх од моралне осуде, од издвајања из заједничке судбине цијелог етноса. Тај страх је уједињавао друштво и увећавао му снагу да се бори против опште опасности. Клетва је спречавала слабе карактере да се одају издаји, јер онај на коме је остала клетва носио је кроз потомство као вјечно обиљежје за тренутак слабости.

Издаја, као најгори облик оскрвнућа војничке етике, жестоко је осуђивана и у војним законима. У наведеном Карађорђевом криминалном закону казна за издају је нешто најстроже што се може наћи у нашим правним документима: „Који би се Србин уфатио и осведочио да тајно води... шпиунлук да... род свој издаје, тај да се каштигује, да му се пребију обе нога на 2 места и обе руке, и тако жив да се дигне на коло и да се не скине док кост траје“.⁴⁹ И наша народна епика створила је прототип издајице – Вука Бранковића. На његово име сручиле су се све недаће наше државне и војне историје, сви наши неуспјеси и погрешке.

У српској умјетничкој поезији смрт је такође схватана као неминовност, као неизбјежни сусрет, и у томе је требало храбро устрајати. Живот после смрти био је важнији од живота прије ње. Она је одређивала величину и значај живота уопште. Сусрет са смрћу био је најсвјетлији тренутак живота; он је одређивао даљу дужину трајања имена жртве. То је било познато и нашем средњовјековном пјеснику, патријарху Данилу: „Не поштедимо себе, / знајући да имамо и после

⁴⁸ Споменик СКА; 1891, XIV, стр. 12.

⁴⁹ „Подунавка“, 1844, бр. 3, 4, 5, чл. 24.

овога отићи (и с прахом помешати се). Умримо да свагда живи
будемо“.⁵⁰

Пјесник је јуначку смрт преносио као поруку нараштају, као завјет умрлих да се истраје у борби. Јуначка смрт је пobjеда над њом самом. Упознавање смрти је управо схватање њеног ништавила. Она је страшна само дотле док смо од ње слабији. Улазећи у њен простор, прихватамо њену вјечност и у њој остајемо непобједиви. Оно што је у нашој поезији надјачавало страхоту нестанка у смрти јесте љепота живљења послје ње. Јер, очувана успомена одржава мртве у вјечној младости, те тако пркосе времену и пролазности.

Пјесник Војислав Илић Млађи оставио је неколико лирских и драматичних слика из војничког живота. Оне су веома непосредне и у њима се осјећа мирис бојишта, грмљавина битке и непосредни сусрети живота и смрти, као и етика драме војничког позива. Нигдје човјек није тако у прилици да се у кратком времену мора етички одредити: за славу или за срамоту. Таква је пјесма *Капетан*, која звучи као посмртно одликовање непознатом ратнику: „Боже! Бој изгубљени!“ – у заблуди рече – /Па још да одступам, да ме вечно пече/ И тишти срамота к’о олово врело? /Зар да ме и деца за страшљивца држе?/ „Никад!...“ И револвер магновено трже, /Осмехну се горко... и скреса у чело...⁵¹

Мило Краљ, савремени црногорски пјесник, у једној својој строфи је исказао војничку бит Црногорца, готово је претварајући у симболику: „Мој отац је глед’о помало разроко /Од звијерања на све четир’ стране,/ а имао је само једно око – /и оно источено низ нишане“. У црногорском поимању ратника човјек није био схватљив без пушке, нити пушка без њега. Та два појма срастала су у јединствену цјелину, која се нарушавала пропадањем једног или другог. Кад погине човјек – то је нестала пушка, знак одбране: „Куку кућо ископана, пушка мање у племену...“

Најљепше примјере војничке етике налазимо у стваралаштву Владике Петра II Петровића Његоша и војводе Марка Миљанова. *Примјери чојства и јунаштва* су буквар морала и етике, а *Горски вијенац* је њихова филозофија и пјесничка транскрипција. Агонистички однос према противнику често се завршавао поклањањем живота на бојишту, јер, да нема великих јунака међу непријатељима ни црногорски јунаци то не би могли да буду.

Његошева Црна Гора је и родила и гробница. У њој су два људска станишта: једно над њом, а друго испод ње. То прво је привремено и служи само за доказивање права и достојанства ради преласка у вјечност, кад се прах одложи у земљи. У таквој земљи вриједан поштовања био је само јуначки сој ратника и прегалаца; оних који су остајали у сјећању, у пјесми. Иако се Његош често служи хришћанском терминологијом (страдање, крст, нада, небо, искушење), она је, у ствари, чиста хероика. Црногорски ратник не размишља ни светацки

⁵⁰ Миодраг Павловић, *Антологија српског песништва*, Београд, 1964, стр. 127.

⁵¹ Војислав Илић Млађи, *Песме*, Београд, 1936, стр. 164.

ни филозофски („А ја зебем од много мишљења“). Он своје мјесто тражи у пјесми, освједоченом преносиоцу поруке покољењима. Његова етика је у томе што је освједочена у примјеру личне жртве „за далеко неко покољење“:

Његошев се ратник највише плаши заборавља. Тај страх је много већи него страх од смрти. Бит његовог постојања јесте у томе да потомству остави траг своје јуначке жртве и да тим будући нараштај веже за своје вријеме, подстичући у њему жељу за јунаштом. Етика Његошевог ратника није срачуната на заслуге за рајско уживање послје смрти, као код Турака. Његове борбе и страдања исказују се јунаштом као владаром и кротитељем људског ништавила.

О војничкој етици Марка Миљанова може се написати читава студија. Сви етички примјери које наводимо у својим дјелима односе се на обичне људе, за које се никако не може рећи да су то своје духовно богатство стекли читајући књиге. Они су били припадници друштва којем је племенски закон давао смјернице понашања, упућујући га увијек према врху. У том неписаном „законодавству“ тачно се знало гдје се налази чије мјесто. Свакоме се указивало онолико части колико је племе сматрало да заслужије, али се то достојанство морало увијек бранити и поново доказивати.

Велика ратна позорница била је спремна за најразличитије драме у којима се уздижу или падају величине. Јунаком се није могло постати случајно. Ако се то и десило, брзо је наилазила прилика да се јунаштво потврди или оспори. У таквим приликама живот је постајао школа у којој је свако могао доказати колико вриједи. Начело тог сталног надметања исказивано је у пословици: „Реци бобу – боб, а попу – поп“.

У *Горском вијенцу* увијек посљедњи суд о нечему даје коло. У његовом пјевању нешто се оправдава или оспорава – његова је посљедња ријеч. То је суд јавног мњења. Пјесма је, дакле, била „историја“ која је биљежила све подвиге и слабости; она је била путовођа и васпитач кроз вријеме. Марко Миљанов је то и сам знао, а имао је прилике да то знање и потврди упознајући живот Арбанаса. Његов етички искорак је управо у томе што је примјере чојства и јунаштва, осим за своје племе, знао да наведе и за други, њему често непријатељски народ. Он је јасно уочио ону племенску моралну вертикалу којој тежи духовно биће читавога племена: „– то су њи'не народне пјесме, које и' крунишу смрт и живот. Који заслужи да га народне пјесме осрамоте, та-н међу њима нема бијелога дана, он ни његов траг (потомство – прим. Б.Ј.), но се мрската и на онога који би се оженио од њега или друго пријатељство ш-њим има. А који заслужи да се опјева у јуначке пјесме, као пријед речени, о којијема се пјева на скупштине и без скупштина, и пастирче у гори о њима пјева. Такве они поштују, и траже да се од таквога крви жене, па да ће, и преко девете одиве, што-но веле, бит'. Тако и цијело племе од таквога добија неку важност, те се дичи мушко и женско, да је свако пријатељство и побратимство милије ш-његовијем племеном имат' но с другијем племенима, па и ако друго племе није

горе било од његова времена и мејдана, којег је добио и пјесме заслужио. С једном ријечи, у њи' је васкрсење или помрачење у народне пјесме...“⁵² То исто Марко говори и за брђанске хајдуке, који су четовали по Старој Србији: „... нигда нијесу до скоро четовање прекидали, но се натијецали који ће од којег бољи јунак бит' и више зла Турцима учињет', али га гуслар опјеват“ (подв. Б.Ј.).⁵³

*

Српска војничка етика није настала у војној организацији као засебној цјелини друштва. Њен основ је породица, која је његовала војничке врлине као вид опште културне тековине: и односа унутар заједнице, и односа према туђинцу. Занимљиво је да је управо мајка, не отац, носилац и преносилац етичких начела. На том етичком односу мајке и њеног порода створена је у нашој народној поезији најљепша епска трагедија *Смрт мајке Југовића*, достојна да се сврста уз било које слично дјело у свјетској књижевности. Све до граница које намеће војничка етика: чврстине, присебности, непристрасности, самопожртвовања..., Мајка Југовића остаје мирна. Она умире онога часа када надвлада материнство у несрећи за изгубљеним породом.

Марка Краљевића савјетује мајка Јевросима да говори и суди „ни по бабу, ни по стричевима / већ по правди бога истинога“. Такву правду налагао је и *Душанов законик*, и лако је могуће да се народни пјевач у таквим случајевима управо њега присјећао. Јер, српска војничка етика резултат је законодавства српске феудалне државе и традиционалних народних обичаја. Захтев за часним обрачуном на бојном пољу свакако је остатак витешких односа који су владали у врховима феудалне државе.

Велики значај у обликовању етичких начела простог народа имала је и Православна црква. Она није само била штићеница феудалних владара, већ је одређивала и норме понашања. Сваки чин који би одобрила био је исправан пред Богом и чист пред законом. У *Горском вијенцу* игуман Стефан одобрава истрагу потурица иако се просула братска крв: „... а ја мичем све на моју душу“. Човјек племенског уређења растао је између обичаја, као устаљених облика понашања, цркве – као представника „божје правде“, и онога што сада називамо јавно мњење. Тај својеврсни „codex honoris“ осуду је своју изрицао вербално, у народној пјесми – најстрашнијем судији, чија је казна била неограничена и неопростива.

⁵² М. Миљанов, *Живот и обичаји*, стр. 32 и 33, 112 и 113.

⁵³ Исто, стр. 112.